

Mühazirə I.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti və onun səciyyəvi cəhətləri

Plan:

1. Sahibkarlığın əsasları və cəmiyyətdə əhəmiyyəti
2. Sahibkarlığın iqtisadi mahiyyəti
3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təsnifatı
4. Sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir formaları

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı 2012
2. V.R.Musayev, İ.Z.Seyfullayev. Sahibkarlığın əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2000 – 371 səh
3. Ş.Ə.Səmədzadə, V.R.Musayev. İ.Z.Seyfullayev. Sahibkarlığın əsasları. Dərslik. Bakı 2010
4. F.H.Abbasov, R.A.Quliyev. Sahibkarlığın əsasları. Dərslik. Bakı 2012.
5. Vaqif Niftullayev. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, 2002
6. Ə.Ş. İmanov, Kiçik sahibkarlıq.,Bakı, “Elm”,2009, 368 səh
7. A.H.Tağıyev, S.A.Fərzəliyev. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Sumqayıt 2007.
8. X.M. Yahudov. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2012

1.Sahibkarlığın əsasları və cəmiyyətdə əhəmiyyəti

Sahibkarlığın iqtisadi fəaliyyət növü kimi yaranma tarixi orta əsrlərdən başlanır. Artıq bu dövrlərdə tacirlər, satıcılar, sənətkarlar sahibkarlıqla məşğul olmağa başlamışdılar. Sahibkarlığın inkişafı hazırda yüksək bir mərhələyə gəlib çıxmışdır. İndi sahibkar özünəməxsus olan fabrik və zavodda digər işçilərlə bərabər çalışır.

XVI əsrin ortalarından səhm kapitalı əsasında səhmdar cəmiyyətləri təşkil edilməyə başladı. İlk səhmdar şirkət beynəlxalq ticarət sferasında yaradılmışdır. 1554-cü ildə Rusiyada ticarət etmək üçün İngiltərə ticarət şirkətinin əsası qoyuldu.

XVII əsrin sonlarından etibarən iqtisadiyyatda ilk dəfə səhmdar bankları yaradılmağa başladı. 1694-cü ildə İngiltərədə və 1965-ci ildə isə Şotlandiyada ilk səhmdar bankının əsası qoyuldu. XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində əksər ölkələrdə bank fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı səhmdar cəmiyyətlər geniş spektrdə inkişaf etməyə başladı.Belə bir dövrdə əvvələr mövcud olmuş ailə firmaları,iri mülkiyyətçilər yüzlərlə xırda əmanətçilərə səhm sahiblərinə parçalanır. Bu proseslərin inkişafı xırda və iri biznes arasında zidiyyətlərin dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Bu şəraitdə xırda firmaların fəaliyyəti çətinləşir. Orta və iri firmaların inkişafı geniş vüsət alır. Maksimum mənfəət əldə etmək imkanları reallaşır. Bu zaman peşə və ixtisaslara menecer rəhbərlərə və istehsalın təşkilatçılara ehtiyac yaranır. Əvvələr sahibkarlıq funksiyası bir nəfərin əlində mərkəzləşmiş,sonralar isə xüsusi istiqamətlərə ayrılmışdır. İstehsal iqtisadi prosesləri həyata keçirmək üçün maliyyəçi, iqtisadçı, mühasib, hüquqşünas, texnoloqlardan istifadə olunur.

Sahibkarlıq fəaliyyətində 1921-ci -1926-cı illərdə həyata keçirilən yeni iqtisadi siyasət dövründə müəyyən qədər canlanma əmələ gəldi.Lakin 20-ci illərin sonlarından etibarən həyata keçirilən məcburi kollektivləşdirmə sahibkarlığı məhdudlaşdırdı.Keçmiş ittifaq respublikalarında 90-cı ildən etibarən sosializm sisteminin dağılması sahibkarlıq fəaliyyətinə şərait yaratdı.Müstəqillik əldə etmiş respublikalarda mülkiyyət və sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qəbul edilən qərarlar bu fəaliyyət növünün hüquqi əsasını yaratmışdır.Bu dövrdən etibarən xüsusi mülkiyyət və sahibkarlıq fəaliyyəti səhmdar cəmiyyətlərinin və digər təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı ilə yenidən bərpa olundu.

XIX-XX əsrlərdə dünya iqtisadiyyatında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu və əhəmiyyəti getdikcə daha dərinlən dərk edilməyə başlandı.Fransız iqtisadçısı Andre Marşal ilk dəfə olaraq istehsalın üç klassik faktoruna (torpaq,kapital,əmək)dördüncü faktoru da təşkilatçılıq qabiliyyətini də əlavə etdi.

Amerikan iqtisadçısı C.Klark „J.Seyin üçvalentli formulunda müəyyən dəyişikliklər etdi.Onun fikrincə istehsal prosesində 4 faktor iştirak edir.Bunlar aşağıdakılardır:

1.Kapital, 2.istehsal vasitələri və torpaq, 3.Sahibkarlıq fəaliyyəti, 4.İşçi qüvvəsi.Bu faktorların hər biri isthsaldan əldə edilən gəliridə özünəməxsus xüsusi çəki təşkil edir.Belə ki,kapital kapitalistə faiz,istehsal vasitələri və torpaq – renta,sahibkarlıq fəaliyyəti – mənfəət gətirir,işçi qüvvəsi isə əmək haqqı ilə təmin edilir.

İqtisadçılar “sahibkarlıq fəaliyyəti” və “sahibkarlıq” terminlərini müxtəlif aspektlərdən şərh edirlər.

-Riçard Kantilyon ---Sahibkar – risk şəraitində fəaliyyət göstərən insandır.

- Bodo---- Sahibkar – müəssisədə istehsalı təşkil edən,onu planlaşdıran,nəzarət edən və bunun üçün məsuliyyət daşıyan şəxsdir.

-Frensis Uoker --- Sahibkar dedikdə - öz təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə mənfəət və faiz əldə edən şəxs nəzərdə tutulur.

-Devid Maklelland --- Sahibkar – hər bir risk şəraitində fəaliyyət göstərən enerjili insandır.

2. Sahibkarlığın cəmiyyətdə əhəmiyyəti

Yalnız sahibkarlıq bütün məsələlərin həllində əsas üsul kimi qəbul edildiyi zaman həm ayrı-ayrı şəxslərin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin sürətli inkişafını təmin edə bilər. Bu səbəbdən bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq cəmiyyətin iqtisadi inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul olunur. Sahibkarlıq fəaliyyəti cəmiyyətə lazım olan məhsul və xidmətləri aşkara çıxarır və bu tələbatların ödənilməsi üçün sahibkarlar müəssisələr yaradırlar. İstehsal etdikləri məhsul və xidmətləri realizə edib (satırlar) bölüşdürürlər. İnsanların ehtiyaclarının ödənilməsi onların əsas məqsədlərindən biridir. Bu məqsədə çatmaq üçün onlar müəssisə yaradırlar və bu müəssisələr “real” iş yerlərinin əsas generatorlarına çevrilirlər, yəni işləməyə ehtiyacı olan və işləmək istəyən insanları işlə təmin edirlər. Yeni iş yerlərinin açılması məşğulluğun səviyyəsini yüksəldir.

Müəssisə tərəfindən iş yerləri yaradıldığı halda işçilər, müəssisə sahibi və dövlət gəlirlə təmin olunurlar, yəni fəhlə və qulluqçular əmək haqqı alır, sahibkarlar gəlir əldə edirlər, dövlət büdcəsinə isə vergilər daxil olur. Yeni müəssisə yeni vergi ödəyicisi deməkdir.

Ayrı-ayrı fiziki şəxslərdən və müəssisələrdən vergi tutulmasa dövlət idarələri, orqanları fəaliyyət göstərə bilməzlər. Müəssisələr dövlətin sosial müdafiə siyasətində də ən aktiv iştirakçılardır. Müəssisə sahibi öz gəlirindən dövlətə vergini ödədikdən sonra ona qalan gəlirlə yenidən istehlak məhsulları alır, müəssisə üçün əmanətlər yığır. Yeni məhsul və xidmətlərin istehsalının stimullaşdırılmasına, yeni texnologiyanın əldə edilməsinə və istifadəsinə dair yeni təkliflər üzərində işləyir və həyata keçirməyə çalışır. Bu hamısı yeni müəssisələrlə iş əlaqəsi yaratmaq deməkdir. Gəlirlə işləyən müəssisələr investisiya fondu yaradır. Bu fondun hesabına sahibkar istehsal gücünü artırır, istehsalını genişləndirir, müasirləşir. Bunların hamısı daha yeni iş yerlərinin açılması deməkdir.

İnsanların ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istehsal, ticarət, ictimai xidmət, həmçinin “nou-hau” texnologiyalarına çoxlu miqdarda vəsait lazımdır. Bu vəsaitlərin böyük hissəsi müəssisənin fəaliyyətindən əldə olunur. Həmin vəsaitlər də şəxsi mülkiyyətdə olan resurslardır, yəni sahibkarların resurslarıdır.

Beləliklə, sahibkarlıq cəmiyyətin inkişafının, insanların rifahının yaxşılaşdırılmasının vacib amillərindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər dövlət düzgün iqtisadi siyasət aparsa onda o, sahibkarlığın və öz iqtisadiyyatının inkişafına təkan vermiş olar.

§ 2. Sahibkarlığın iqtisadi mahiyyəti

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar bu iqtisadiyyata xas olan sahibkar, sahibkarlıq qabiliyyəti,sahibkarlıq fəaliyyəti və sair kimi sözlər də dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Sahibkar sözü sahib və kar ifadələrinin birləşməsi olub, neyin isə sahibinin, mülkiyyətçinin nə isə bir işlə məşğul olmasını ifadə edir.

Sahibkar kimdir. Sahibkar – yeni müəssisənin yaradılması, cəmiyyətə təklif olunan yeni ideyanın, məhsulun və ya xidmətin işlənilib hazırlanması ilə bağlı riski öz üzərinə götürən şəxsdir. Sahibkar xeyir götürmək məqsədilə istehsal amillərini hərəkətə gətirən və ya bu fəaliyyəti təşkil edən iqtisadi subyektdir. Sahibkar, yəni mülkiyyətçi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Sahibkar elə bir şəxsdir ki, o bazarda çatışmayan məhsul və ya xidmətləri aşkar edir, sonra isə onları istehsal edib satır. Buna görə də sahibkarın funksiyalarından biri müəssisənin yaradılması

təşəbbüsüdür. O, biznesin maliyyələşdirilməsi, müəssisənin idarə edilməsi, qeyri - müəyyənliklərin öhdəsindən hərəkətverici qüvvəsi gəlmək funksiyalarını yerinə yetirir. Sahibkarlar cəmiyyət, digər sahibkar, işçilər və sairə qarşısında müəyyən məsuliyyət daşıyırlar.

Deməli sahibkar müəyyən hüquq və vəzifələri yerinə yetirməklə iqtisadi azadlığın reallaşmasını təmin edir. Sahibkarlıqla bağlı münasibətlər mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahəsindən asılı olmayaraq beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri ilə tənzimlənir. Sahibkarlığın subyektləri aşağıdakılardır;

- *fəaliyyət qabiliyyəti olan Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı;*
- *mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər;*
- *hər bir xarici vətəndaş və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs;*
- *xarici hüquqi şəxslər.*

Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin həllinə nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinə və mütəxəssislərinə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağandır. **Sahibkarın, sahibkarlıq subyektinin hüquqları** aşağıdakılardır:

- firma (müəssisə) açmaq və onun idarə olunmasında iştirak etmək;
- işçiləri işə qəbul etmək və işdən azad etmək;
- işçilərin əməyinin ödənilməsinin forma və sistemlərini müəyyən etmək;
- öz məhsulları və xidmətləri üçün qiymətləri (tarifləri) müəyyən etmək;
- digər subyektlərlə əlaqələri həyata keçirmək üçün bankda hesab açmaq;
- sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən mənfəətdən sərbəst istifadə etmək;
- təsərrüfat –maliyyə fəaliyyətini müstəqil həyata keçirmək və s.

Bundan başqa, sahibkar hüquqi şəxslərə aid olan digər hüquqlardan da istifadə edə bilər.

Sahibkarın əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

qüvvədə olan qanunvericilikdən və bağladığı müqavilələrdən irəli gələn bütün vəzifələri yerinə yetirmək;

işçinin əmək haqqını Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş minimum məbləğdən az olmayan səviyyədə ödəmək;

qanunvericilikdə müəyyən edilmiş vergiləri, dövlət sığorta, sosial müdafiə və digər fondlara ayırmaları ödəmək;

qüvvədə olan normativ aktları rəhbər tutaraq ekoloji təhlükəsizliyin, əməyin mühafizəsinin, təhlükəsizlik texnikasının, istehsal gigiyenasının və sanitariyasının təmin edilməsi, arxitektura abidələrinin mühafizəsi sahəsində tədbirlər görmək;

işçilərə qüvvədə olan qanunvericiliyə və müqavilələrə uyğun əmək şəraiti yaratmaq;

öz fəaliyyəti haqqında dövlət, statistika və maliyyə orqanlarına müəyyən edilmiş formada hesabatlar vermək.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkarlığın prinsiplərini, sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin hüquqlarını və vəzifələrini, onun dövlət tərəfindən müdafiə üsullarını, sahibkarın dövlət orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirir.

Mülkiyyətin bütün formalarının bərabərliyi prinsipinin həyata keçirilməsi, müstəqil olaraq fəaliyyət sahələrinin seçilməsi və iqtisadi qərarların qəbul edilməsi əsasında iqtisadi təşəbbüsün və işgüzarlığın geniş təzahür etməsi üçün şərait yaradılması sahibkarlıq fəaliyyətini xarakterizə edən cəhətlərdəndir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə və yaxud digər hüquqi və ya fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsulun istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir.

Sahibkarlığın qanun çərçivəsində həyata keçirilən bütün formalarına icazə verilir. Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq sahibkarlığın bütün formaları bərabər hüquqa malikdirlər. Sahibkarlıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına aşağıdakı hallarda, yəni qanunçuluğun gözlənilməsi, ölkənin və vətəndaşların təhlükəsizliyi və müdafiəsi, vergi, qiymət və antiinhisar tənzimlənməsi, sosial təminatlar verilməsi, ekologiya, sanitariya, yanğından qorunma və arxitektura normalarının gözlənilməsi və tarixi abidələrin mühafizəsi üzrə yol verilir.

Öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün sahibkar aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- *istənilən müəssisələr yaratmaq, idarəetmə orqanlarında vəzifə tutmaq və bu orqanların işində iştirak etmək;*

- *təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini müstəqil həyata keçirmək;*

- *işçiləri işə qəbul etmək və işdən azad etmək, onların əməyinin ödənilməsinin formasını müəyyənləşdirmək;*

- *öz məhsulları (işləri, xidmətləri) üçün qiymətlər (tariflər) müəyyənləşdirmək;*

- *sahibkarlıq fəaliyyətində əldə edilən mənfəətdən vergilər və digər icbari ödənişlər çıxıldıqdan sonra onun qalan hissəsindən sərbəst istifadə etmək.*

Bundan başqa, sahibkar hüquqi şəxslərə aid olan digər hüquqlardan da istifadə edə bilər.

Dövlət sahibkarlığın inkişafına hərtərəfli kömək göstərir. Bu məqsədlə də sahibkarlıq fəaliyyətinin öncül istiqamətləri və buna müvafiq olaraq güzəştlər sistemi müəyyənləşdirilir. Güzəştlərdə əsasən aşağıdakılar nəzərdə tutulur: informasiya, məsləhət, elm və tədris mərkəzlərinin, maliyyə fondlarının yaradılması, vergi ödənişləri, bank krediti, faizlər, amortizasiya ayrımalan üzrə güzəştli dərəcələrin tətbiq edilməsi və s.

Sahibkarlığa kömək və onun müdafiəsi üzrə dövlətin vəzifələrini və funksiyalarını Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi və onun yanında fəaliyyət göstərən sahibkarlığa kömək fondu həyata keçirir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti mövcud qanunvericilik, inzibati hüquq, büdcə, vergi və pul-kredit sistemləri vasitəsilə tənzimlənir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaqda, onun növünü seçmək məsələlərində vətəndaşlar tam sərbəstdirlər. Sahibkarlıq fəaliyyətinin yalnız bəzi növləri xüsusi icazə əsasında həyata keçirilir.

§ 4. Sahibkarlıq fəaliyyətinin təsnifatı

İqtisadi ədəbiyyatda sahibkarlıq fəaliyyətinin çox müxtəlif növləri araşdırılır. Bu müxtəlifliyin bir-biri ilə qarışdırılması üçün istər elmi- nəzəri və istərsə də praktik baxımdan sahibkarlıq fəaliyyəti müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifləşdirilir. Bu əlamətlərdən konkret olaraq bir neçələri üzərində dayanacaq:

- *fəaliyyət növünə görə (iqtisadiyyatda hansı sahələr üzrə fəaliyyət yöstərir);*

- *mülkiyyətin formasına görə;*

- *mülkiyyətçilərin sayına görə;*

- *təşkilat-hüquqi və təşkilat-iqtisadi formalarına görə;*

- *muzdlu əməkdən (işçi qüvvəsindən) istifadə dərəcəsinə görə və s.*

Növünə və ya təyinat istiqamətlərinə görə sahibkarlıq fəaliyyəti - istehsal, kommersiya, maliyyə, məsləhət və s. sahələr üzrə fərqləndirilir.

Mülkiyyətin formasına görə müəssisənin əmlakı xüsusi, dövlət, bələdiyyə və həmçinin ictimai birliklərin mülkiyyəti də ola bilər. Bu baxımdan dövlət mülkiyyət hüququnun reallaşdırılması ilə bağlı müəssisənin əmlakının bu və ya digər mülkiyyət formasında olmasına heç bir məhdudiyət qoya bilməz.

Mülkiyyətçilərin sayına görə sahibkarlıq fəaliyyəti fərdi və kollektiv xarakter daşıya bilər. Fərdi sahibkarlıqda mülkiyyət yalnız bir fiziki şəxsə məxsus olur. Kollektiv sahibkarlıqda isə mülkiyyət eyni zamanda bir neçə subyektə məxsus olur. Əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncam vermə hüququ yalnız kollektiv üzvlərinin və bütün mülkiyyətçilərin razılığı ilə həyata keçirilə bilər.

Təşkilat-hüquqi və təşkilat-iqtisadi formalarına görə də sahibkarlıq fəaliyyəti fərqləndirilir. Sahibkarlığın təşkilat-hüquqi formalarına şərikli olanları, cəmiyyət və kooperativləri aid etmək olar.

Şərikli (*birliklər*) sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün yaradılmış şəxslərin birliyini özündə əks etdirir. Şərikli birliklər o halda yaradılır ki, müəssisə təşkil edilərkən iki və daha çox partnyorun (*ortağın*) iştirakı qəbul edilsin. Şərikli birliklərin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu zaman əlavə kapitalın cəlb edilməsi mümkün olsun. Bununla yanaşı, bir neçə əmanətçinin (*sahibkarın*) olması müəssisədaxili ixtisaslaşmanı həyata keçirməyə imkan verir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bu təşkilat-hüquqi formasının əsas çatışmamazlığı qoyulan əmanətin həcmindən asılı olmayaraq iştirakçılarından hər birinin eyni dərəcədə maddi məsuliyyət daşmasıdır.

Şərikli birliklərin iştirakçıları iki qrupa bölünür: tam şərikli (*qeyri-məhdud səlahiyyətli*) birliklər və kommandit şərikli birliklər (*məhdud səlahiyyətli*). Kommandit şərikli birliklərdə iştirakçıların bir hissəsi qeyri-məhdud, digər hissəsi isə məhdud səlahiyyətli ola bilər.

Cəmiyyət təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə hüquqi şəxs olmaqla ikidən çox vətəndaşın qarşılıqlı razılaşma əsasında öz əmanətlərinin birləşdirməsi (*natural və dəyər ifadəsində*) yolu ilə yaradılır. Cəmiyyət üzvlərinin məhdud məsuliyyəti müəyyən öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə imkan vermir. Onlar yalnız qoyulmuş əmanətlərin dəyəri çərçivəsində məsuliyyət daşıyırlar.

Cəmiyyətlərin ən geniş yayılmış növlərindən biri kimi səhmdar cəmiyyətləri fərqləndirilir. Başqa təşkilat-hüquqi formalardan fərqli olaraq səhmdar cəmiyyətləri qiymətli kağızlar buraxmaq yolu ilə zəruri vəsaitlər cəlb etmək hüququna malikdir. Odur ki, səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları qoyduqları səhmlərin dəyəri çərçivəsində onun fəaliyyətinin nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Birgə istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti üçün bir qrup şəxslərin yaratdığı müəssisə kooperativ adlanır. Kooperativin üzvləri onun fəaliyyətində şəxsi əməyi və həmçinin üzvlük haqları ilə iştirak edirlər.

Sahibkarlığın əsas təşkilat-iqtisadi formalanna konsernlər, assosiasiyalar, konsorsiumlar, sindikatlar, kartellər, maliyyə-sənaye qrupları aiddir.

Konsernlər - çoxsahəli səhmdar cəmiyyətləri olub müəssisəyə iştirak sistemi vasitəsilə nəzarət edirlər. Konsernlər müxtəlif şirkətlərdən səhm nəzarət paketini əldə edirlər və həmin şirkətlər isə konsernə daxil olurlar. Öz növbəsində konsernə daxil olan şirkətlər də digər səhmdar şirkətlərinin nəzarət səhm paketini əldə etmiş olur.

Assosiasiyalar - iqtisadi cəhətdən müstəqil müəssisələrin könüllü birliyi. Assosiasiyaların tərkibinə eyni istiqamətdə ixtisaslaşmış və müəyyən ərazidə yerləşən müəssisə və təşkilatlar daxil olur. Assosiasiyaların yaradılmasında əsas məqsəd elmi-texniki, istehsal, iqtisadi, sosial və digər məsələlərin həllində birgə fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir.

Konsorsium - birgə iri maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək məqsədilə sahibkarların birliyi (*məsələn, iri sənaye sahələrinə külli miqdarda investisiyaların yönəldilməsi və s.*). Sahibkarların bu cür birliyi iri layihələrə maliyyə vəsaitləri yönəltməyə imkan verir. Elmi-texniki inqilab şəraitində elmi nailiyyətləri birgə tətbiq etmək məqsədilə konsorsiumlar yeni sahələrdə yaradılır.

Sindikat - məhsul satışını həyata keçirmək və rəqabəti təmin etmək məqsədi ilə yaranan sahibkarlar birliyi.

Kartel - istehsal edilən məhsulun və göstərilən xidmətlərin qiymətləri, bazarda satışının həcmi ilə bağlı sahibkarlar arasında bağlanan razılaşmadır.

Sahibkarlığın ən yeni təşkilat-iqtisadi formalarından biri maliyyə - sənaye qruplarıdır. Maliyyə - sənaye qrupları özlərində sənaye, bank, sığorta və ticarət kapitallarının birliyini əks etdirir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya müəssisələrinin formalarına xüsusi sahibkarlıq formalarını, partnyorları və korporasiyaları göstərmək olar. Ümumiyyətlə, iqtisadi ədəbiyyatda firma dedikdə təsərrüfat müstəqilliyinə malik olub istehsal və digər fəaliyyət növünü həyata keçirən iqtisadi subyektlərə başa düşülür.

Xüsusi sahibkarlıq firmalarında sahibkar müəssisədə öz xüsusi maraq və mənafeələrini müstəqil olaraq müəyyən edir. Bu zaman sahibkar firmanı idarə edir, mənfəət və gəlirdən istifadə ilə bağlı sərəncam verir, təsərrüfat müstəqilliyinə malik olur. Firmanın sahibi maddi işçi götürmək, işçiləri işdən azad etmək və müqavilələr bağlamaq hüququna malikdir. Xüsusi sahibkarlıq formasının üstünlüyü onun təşkilatı idarəetmə fəaliyyətində sərbəst olması və kifayət qədər güclü iqtisadi motivləşməyə malik olmasıdır. Xüsusi sahibkarlıq formasının əsas çatışmazlığı maliyyə və maddi resursların məhdudluğu, istehsalın daxili ixtisaslaşmasının inkişaf etmiş sisteminin olmaması və məsuliyyətin qeyri-məhdud xarakter daşmasıdır.

Partnyorluq - bu cür müəssisə və firmalar bir neçə şəxs tərəfindən yaradılır, birgə sahibkarlıq xarakteri daşıyır və birgə də idarə olunur. Partnyorluğu xarakterizə edən ən mühüm cəhətlərdən biri bütün iştirakçıların bərabər hüquqlara malik olmasıdır. Lakin bu birliyə məhdud səlahiyyətli iştirakçı daxil olarsa, firmanın fəaliyyətinə tam məsuliyyət daşıyan əsas iştirakçı ilə yanaşı o da qoyduğu əmanətin dəyəri qədər məsuliyyət daşıyır.

Partnyorluq əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə maliyyə məsələlərini həll etmək digər müəssisələrlə müqayisədə daha asan olur. Burada xüsusi sahibkarlıq firmaları ilə müqayisədə əmək

bölgüsü və istehsalın ixtisaslaşdırılması faktorundan istifadə olunur. Partnyorluq əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin əsas çatışmamazlığı onunla izah edilir ki, burada funksiyaların bölgüsü və mənafeələrin birləşdirilməsi çətin olur. Bu zaman yaranan ziddiyyətlər və ya bir neçə iştirakçının ümumi işi tərk etməsi nəticəsində partnyorluq əsasında fəaliyyət göstərən müəssisənin potensial dağılma təhlükəsi yaranır.

Korporasiya dedikdə elə müəssisə və firmaların birliyi başa düşülür ki, onlar hüquqi şəxs olub hər bir mülkiyyətçinin məsuliyyəti müəssisəyə qoyduğu əmanətin həcmi ilə məhdudlaşır. Korporasiya - payçılıq əsasında fəaliyyət göstərən cəmiyyətdir. Cəmiyyətin səhmlərini alan ayrı-ayrı şəxslər belə korporasiyanın sahibi, mülkiyyətçisi ola bilər. Bir sözlə korporasiyanın yaradılması zamanı çoxlu sayda iştirakçıların, istər fiziki və istərsə də hüquqi şəxslərin maliyyə vəsaitləri cəmləşir. Səhm sahibləri dividend formasında gəlir əldə edirlər. Onlar yalnız səhmi əldə edərkən sərf etdikləri maliyyə vəsaiti qədər risk etmiş olurlar. Korporasiya onun sahibləri olan səhmdarlardan asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. Bu isə korporasiyaya nisbətən stabil fəaliyyət göstərməyə imkan verir.

Korporasiyanın fəaliyyətinin əsas çatışmayan cəhətlərindən biri ilk növbədə burada mövcud imkanlardan sui-istifadə edilməsidir. Bundan əlavə korporasiyaya daxil olan xırda və orta həcmli əmanət sahibləri korporasiyanın fəaliyyətinə həqiqi nəzarəti həyata keçirə bilmirlər.

ABŞ-da sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətləri. ABŞ iqtisadiyyatında kapital sahələr üzrə güclü inkişaf etmiş sahibkar assosiasiyalarında cəmləşmişdir. Assosiasiyalar şirkətlərə (*ayrı-ayrı biznesmenlərə, korporasiyalara, firmalara*) maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsində, büdcənin planlaşdırılmasında kömək göstərir, qiymətdəyişmə proseslərini öyrənir, bazar konyukturunu tədqiq edir, komersi- ya reklamlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinin yeni yollarını axtarır. 1987-ci ildə ABŞ-da 18,1 milyondan çox sahibkarlıq təmayüllü müəssisə olmuşdur. Mülkiyyət və təşkilat-hüquqi statusuna görə onları üç kateqoriyaya aid etmək olar: korporasiyalar, partnyorluq əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələr və fərdi (*xüsusi*) şirkətlər.

Firmaların, korporasiyaların və digər sahibkarlıq qurumlarının inkişafının əsasını xüsusi sahibkarlıq firmaları və fərdi (*xüsusi*) şirkətlər təşkil etmişdir. Bu cür şirkətlər yalnız bir hüquqi şəxsin xüsusi mülkiyyətinə aid edilir.

Son illər ABŞ iqtisadiyyatında iri və xırda müəssisələrin güzəştli partnyorluq forması olan - françayzinqlər geniş inkişaf etmişdir. Fran- çayzinqin əsas məqsədi xırda biznesin inkişafı üçün maliyyə, material, informasiya və əhali resurslarından geniş istifadə edilməsidir.

Yaponiyada sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətləri. Yaponiyada kiçik və orta müəssisələr sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən bütün xüsusi firmaların 99,3 %-ni təşkil etmişdir. Azad sahibkarlar, onların ailə üzvləri müəssisənin sahibləri kimi bütün əməkçilərin 22,7 %-ni təşkil etmişdir. Yaponiya iqtisadiyyatında, xüsusilə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdiyi sahələrdə əmək haqqının podrad sistemi geniş tətbiq edilir. Kiçik və orta müəssisələr ilk növbədə iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən sosial kredit kooperativləri vasitəsilə maliyyələşdirilir. Yaponiya iqtisadiyyatında istehsalın idarə edilməsinin yüksək səmərəli sistemi fəaliyyət göstərir. Bu tip iqtisadiyyat sahibkarlığın inkişafını, yeni tipli ixtiraları, xüsusilə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin tətbiqini və işçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından gəlirlərin artırılmasını özündə əks etdirir.

Ən mühüm iqtisadi göstəricilərə görə Yaponiyada kollektiv miqyasında qrup sahibkarlığı hakim mövqə tutur. Yaponiyanın sahibkarlıq təcrübəsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, burada sahibkar ilə əmək bölgüsü sahəsində bərabərlik halları daha çoxdur. Belə ki, elə hallar olur ki, sahibkar işçi ilə birlikdə firmada eyni fiziki işi yerinə yetirir. Yapon cəmiyyətində tarixən belə bir reallıq formalaşmışdır ki, müəssisənin rəhbərilə ona tabe olan işçilər arasındakı münasibətlər qeyri-formal və zəif reqlament xarakteri daşıyır. Bu da Yaponiyada sahibkarlığın yüksək inkişaf dərəcəsilə izah olunur.

Ona görə də sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı mühüm qərarlar yuxarı idarəetmə orqanları tərəfindən qəbul edilsə də, bu zaman həmin qərarın icrasını təmin edəcək aşağı orqanın iştirakı nəzərə alınır.

§ 5. Sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir formaları

Müasir bazar iqtisadiyyatının formalaşması, elmi-texniki tərəqqinin və iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq hüquqi aspektlər fonunda inkişafı sahibkarlıq fəaliyyətinin də yəni təşkilat-hüquqi formalarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan sahibkarlıq fəaliyyətinin aşağıdakı

müasir formalarını fərqləndirmək zəruridir: təsərrüfat yoldaşlığı cəmiyyəti, istehsal kooperativləri, dövlət və bələdiyyə formaları, unitar müəssisələr.

İqtisadi ədəbiyyatda təsərrüfat yoldaşlığının tam yoldaşlıq və kommandid yoldaşlıq formaları fərqləndirilir. Tam yoldaşlıq əsasında fəaliyyət göstərən müəssisədə müəyyən təsərrüfat fəaliyyətini birgə həyata keçirmək üçün iştirakçılar öz aralarında müqavilə bağlayırlar. Tam yoldaşlıq zamanı əmlakın formalaşma mənbələri əsas etirban ilə iştirakçıların əmanətlərindən ibarət olur.

Tam yoldaşlığa əsaslanan müəssisənin yaradılması zamanı nizamnamə tələb olunmur. O, təsis müqaviləsi əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərən Təsis müqaviləsini təsərrüfat yoldaşlığının bütün iştirakçıları imzalayırlar. Təsis müqaviləsində yoldaşlıq müəssisəsinin adı, onun yerləşdiyi ərazi, fəaliyyətin idarə olunması qaydası, yoldaşlıq müəssisəsində yığıma yönəldilən kapitalın həcmi və tərkibi, hər bir iştirakçının pul əmanətinin həcmi göstərilir. Burada həmçinin tam yoldaşlıq müəssisəsinə təqdim olunan əmanətlər üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilmədiyi hallarda iştirakçıların məsuliyyətilə bağlı məsələlərə də toxunulur.

Tam yoldaşlıq müəssisəsində mənfəət və zərər onun iştirakçıları arasında yığıma yönəldilən kapitalda xüsusi çəkiyə görə proporsional qaydada bölüşdürülür. Hər bir iştirakçıya görə verginin məbləğini müəyyən etmək üçün onun malik olduğu gəlirin üzərinə ümumi mənfəətdən xüsusi çəkiddə əlavə edilir və bu məbləğdən vergi hesablanır. Tam yoldaşlığa əsaslanan sahibkarlıq müəssisəsinin iştirakçıları öz əmlakları üzərində tam məsuliyyət daşıyırlar.

İqtisadi ədəbiyyatda və sahibkarlıq praktikasında kommandid yoldaşlığını çox hallarda qarışıq yoldaşlıq forması da adlandırırlar. Qarışıq yoldaşlıq formasının mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri üzərində dayanacaq. Burada yoldaşlıq adından sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən və öz əmlakına görə məsuliyyət daşıyan iştirakçılarla yanaşı bir və ya bir neçə iştirakçı da olur ki, bunları da kommandidçilər adlandırırlar. Kommandidçilər əslində təqdim etdikləri əmanətlərin məbləği çərçivəsində zərər üçün riskə də gedirlər. Kommandidçilər yoldaşlıq müəssisəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmirlər.

İstər tam yoldaşlıq və istərsə də qarışıq yoldaşlıq formalarına əsaslanan sahibkarlıq qurumları heç bir nizamnaməyə malik olmur, Onlar bütün iştirakçıların imzaladıqları təsis müqaviləsi əsasında yaradılır və fəaliyyət göstərir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir təşkilat formasından biri də təsərrüfat cəmiyyətləridir. Təsərrüfat cəmiyyətlərinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlər, səhmdar cəmiyyətləri, asılı cəmiyyətlər.)

Müasir şəraitdə sahibkarlığın ən geniş yayılmış formalarından biri səhmdar cəmiyyətidir. Səhmdar cəmiyyətlərinin əksəriyyəti dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinə əsaslanan müəssisələrin özəlləşdirilməsi yolu ilə yaradılır.

Səhmdar cəmiyyəti təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə nizamnamə fondunu səhm buraxmaq yolu ilə formalaşdıran fiziki və ya hüquqi şəxslərin könüllü saziş əsasında yaradılan müəssisədir.

Səhmdar cəmiyyəti qapalı, yaxud açıq tipli səhmdar cəmiyyəti forma- sında yaradılır. Səhmləri yalnız təsisçilər arasında bölüşdürülən və təsisçilərin əksəriyyətinin razılığı ilə özgəninkiləşdirilən cəmiyyət qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti hesab edilir. Səhmləri müstəqil surətdə özgəninki- ləşdirilə bilən cəmiyyət açıq tipli səhmdar cəmiyyəti hesab edilir.

Təsis yığıncağının çağırılması gününədək abunəçilər qabaqcadan ödənilmiş məbləği nəzərə almaqla səhmin nominal dəyərinin 30 faizini ödəməlidirlər. Təsisçilər bu şəxslərə müvəqqəti şəhadətnamə verirlər.

Qapalı tipli cəmiyyətdə təsisçilər təsis yığıncağının çağırılması gününədək səhmlərin nominal dəyərinin 50 faizini ödəməlidirlər.

Cəmiyyətin təsis yığıncağı abunə yazılışı bitdikdən sonra 2 ay ərzində çağırılır. Göstərilmiş müddət ərzində təsis yığıncağı keçirilmə- didə abunəçi öz payını geri ala bilər.

Təsis yığıncağında abunəçilərin azı 60 faizi iştirak etməlidir. Birinci təsis yığıncağında yetərsay olmadıqda təsisçilər yenidən yığıncaq çağırırlar. Bu halda abunəçilərin azı 50 faizi iştirak etməlidir. Əgər ikinci dəfə də yetərsay yığılmazsa, cəmiyyət baş tutmamış hesab edilir.

Cəmiyyətin yaradılmasına, müşahidə şurasının, icra və nəzarət orqanlarının seçilməsinə, təsisçilərə imtiyazlar verilməsinə dair qərarlar yığıncaqda iştirak edənlərin 3/4 səs çoxluğu ilə qəbul olunur. Digər məsələlər isə adi səs çoxluğu ilə həll edilir.

Cəmiyyət qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada dövlət qeydiyyatından keçdiyi gündən bir il ərzində səhmdar abunə yazıldığı səhmlərin nominal dəyərini tamamilə ödəməlidir.

Səhmdar abunə yızıldığı səhmlərin dəyərini təsis yığıncağında müəyyənləşdirilmiş müddətdə, lakin bir ildən çox olmamaq şərtilə tam ödəyərək onları satın almalıdır. Əks təqdirdə cəmiyyətin nizamnaməsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, səhmdar gecikdirilmiş məbləğin 10 faizi həcmində əlavə vəsait ödəməlidir. Səhmlərin satınalma müddəti gecikdirildikdə cəmiyyət onları sərbəst surətdə sata bilər.

Səhm bölünməzdir. Bir səhm bir neçə şəxsə məxsus olduqda səhmdarların hamısı cəmiyyət qarşısında bir şəxs kimi çıxış edirlər.

Səhmlər yalnız onların dəyəri tam ödənildikdə verilir. Fiziki şəxslər ancaq adlı səhmlərin sahibi ola bilərlər.

Cəmiyyət həmçinin imtiyazlı səhm buraxa bilər. Onların ümumi məbləği cəmiyyətin nizamnamə fondunun 10 faizindən çox ola bilməz. Cəmiyyətin nizamnaməsində başqa hallar nəzərdə tutulmadıqda imtiyazlı səhm sahibləri səsvermə hüququna malik olmurlar. Cəmiyyətdə nizamnamədə nəzərdə tutulmuş həcmdə ehtiyat fondu yaradılır. Ehtiyat İbndunun minimum həcmi nizamnamə fondunun 15 faizindən az, maksimum həddi isə 25 faizindən çox olmamalıdır. Ehtiyat fondu cəmiyyətin balans mənfəətindən ayırmalar hesabına yaradılır.

Səhmdarlar cəmiyyətin nizamnamə fonduna öz paylarını bina, avadanlıq, qiymətli əşyalar, qiymətli kağızlar, torpaqdan, sudan və başqa təbii ehtiyatlardan istifadə hüquqları, pul vəsaiti, o cümlədən xarici valyuta şoklində verə bilərlər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sahibkarlığın müasir formaları kimi qız və asılı cəmiyyətlər geniş yayılmışdır. Qız müəssisələr dedikdə elə təsərrüfat cəmiyyətləri başa düşülür ki, onlar əsas təsərrüfat cəmiyyətinin və yoldaşlıq müəssisəsinin nizamnamə kapitalında həlledici xüsusi çəkiyə malik olmaqla bu və ya digər şəkildə həmin cəmiyyətin qəbul etdiyi qərarlarda iştirak edir. Qız cəmiyyətlər əsas cəmiyyətlərin (*yoldaşlıqların*) borclarına görə məsuliyyət daşımır. Eyni zamanda əsas cəmiyyətlər (*müəssisələr*) qız cəmiyyətinin apardıqları əməliyyatlar üzrə birgə məsuliyyət daşıyırlar. Asılı cəmiyyətlər də bu və ya digər dərəcədə iqtisadi statusa malikdir.

Sahibkarlıq müəssisəsinin təşkilati-hüquqi formalarından biri də istehsal kooperatividir. İstehsal kooperativini və artellər dedikdə birgə istehsal və ya digər təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün şəxsi əməyə və digər iştirak növünə əsaslanan vətəndaşların könüllü birliyi nəzərdə tutulur.

İstehsal kooperativləri kooperativ üzvlərinin əmlakından pay haqları toplanması yolu ilə yaradılır. Bu kooperativin fəaliyyət sferaları istehsalla yanaşı, emal, sənaye, kənd təsərrüfatı və digər məhsulların satışı, məişət xidməti və digər xidmət göstərənlərdən də ibarət ola bilər.

İstehsal kooperativinin təsis sənədlərinə onun üzvlərinin ümumi yığıncağında təsdiq olunan nizamnaməsi daxildir. İstehsal kooperativinin ən mühüm xüsusiyyəti onların səhmlər buraxmaq hüququndan məhrum olması və ümumi yığıncaqda qərarların qəbul edilməsində kooperativlərin hər bir üzvünün bir səsə malik olmasıdır.

Sahibkarlıq (*kommersiya*) müəssisəsinin təşkilati-hüquqi formaları içərisində dövlət və bələdiyyə quruluşlu unitar müəssisələri mühüm yer tutur. Unitar müəssisələr dedikdə mülkiyyətçiyə təhkim olunmuş əmlakla görə xüsusi mülkiyyət hüquqları olmayan kommersiya təşkilatı nəzərdə tutulur. Unitar müəssisəsinin əmlakı bölünməzdir. Əmlak müəssisənin işçiləri, eləcə də digər şəxslər arasında bölüşdürülə bilməz.

Unitar formalı müəssisələr yalnız dövlət və bələdiyyə müəssisələri ola bilərlər. Unitar müəssisələrin əmlakı dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olub operativ idarəetmə əsasında fəaliyyət göstərir.

Qevd:

1. Sahibkarlıq dedikdə xüsusi şəxslərin, müəssisə və təşkilatların istehsal, xidmət göstərilməsi, məhsulun satılması və digər məhsullarla mübadiləsi ilə bağlı həyata keçirdikləri fəaliyyət növü başa düşülür.

2. Sahibkarlığın subyekti ayrı-ayrı xüsusi şəxslər, müəssisələr və onların birlikləri də ola bilər.

3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşması üçün müəyyən iqtisadi, sosial və hüquqi şərtlərin yaradılması zəruridir.

4. Sahibkarlıq növlərinə və formalarına görə fərqləndirilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti istehsal, ticarət, vasitəçilik, məsləhət (konsultativ), maliyyə və digər növlərə ayrılır. Yuxarıda adları çəkilən sahibkarlıq növləri qrup halında, ayrılıqda və bütövlükdə fəaliyyət göstərə bilər. Məsələn, ticarət müəssisəsinin fəaliyyəti, istehsal-ticarət və s. Mülkiyyətin formalarından asılı olaraq əmlak xüsusi, dövlət, bələdiyyə mülkiyyətində, həmçinin ictimai təşkilatın mülkiyyətində ola bilər.

5. Sahibkarlığın iqtisadiyyatda geniş yer tutması XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir. XIX əsrin 80-90-cı illərində sahibkarlıq daha çox sənaye bazası üzərində inkişaf etmişdir. Lakin 1917-ci il fevral və oktyabr inqilabından sonrakı dövrlərdə keçmiş İttifaqda bazar iqtisadi münasibətlərinin ləğv edilməsi səbəbindən sahibkarlığın inkişafı dayandırıldı. Yalnız indiki əsrin 90-cı illərindən sonra sahibkarlığın inkişafı yenidən canlanmağa başladı.

6. Müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin aşağıdakı təşkilati-hüquqi formaları inkişaf etmişdir: təsərrüfat yoldaşlıqları və cəmiyyətləri: istehsal kooperativləri; dövlət və bələdiyyə xarakterli unitar müəssisələr. Təsərrüfat yoldaşlıqları tam yoldaşlıq və komandit yoldaşlığına bölünür, təsərrüfat yoldaşlıqları məhdud məsuliyyətli, əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlər, həmçinin səhmdar cəmiyyətləri və asılı cəmiyyətlər formasında da yaradıla bilər.